

NENAD FILIPOVIĆ
(Beograd)

BOŠNJACI U BICI KOD SENTE 1697. GODINE
- VIĐENJE PJESNIKA FIDAI-BEGA -

Veliki, dugotrajni i po Osmanlije krajnje zlosretni rat sa Austrijom i zemljama Sv. Lige (1683-1699. godine) dospio je u svoju posljednju fazu kada je na osmansko prijestolje, 6. februara 1695. godine, stupio sultan Mustafa II.¹ Već 10. februara 1695. godine, kako svjedoči kroničar Rašid, Mustafa II je uputio vladarsko pismo (Xaṭṭ-i Hümāyūn) velikom veziru Sürmeli Ali-paši² u kome kaže: "Posve sam se odlučio na gazu i džihad, s tim da u njega krenem lično. (*Kendüm binefsihi gitmek üzre ğazā ve cihāda küllī niyyet eyle-düm.*)"³ Mustafa II je bio jaka ličnost, vladar spreman da se upusti u državne poslove, a ne da provodi svoje dane u lovu, plotnim uživanjima, pisanju poezije i razgovorima sa derviškim šejhovima i zvjezdočatcima, kako je to činila većina sultana u XVII stoljeću. Budući da je njegov otac Mehmed IV Avci - Zvjerolovac vladao punih trideset i devet godina, ovaj princ nije proživio teške godine dječastva i mladosti u *kafesu* (haremskim prostorijama gdje su osmanski prinčevi, najčešće braća vladajućeg sultana, bivali zatvarani da se

---

* Prilikom pisanja ovoga rada svojim znanjem i savjetima pružili su nam svesrdnu pomoć orijentalisti prof. dr Dušanka Bojanić i prof. Salih Trako, na čemu im se najtoplije zahvaljujemo.

- 1 U pregledu historije Srbije tokom Velikog rata, Gligor Stanojević tvrdi da je Mustafa II stupio na prijestolje 8. februara 1693. godine, naslijedivši Mehmeda IV Avcija-Zvjerolovca. Cf. G. Stanojević, *Srbija u vreme Bečkog rata*, Beograd 1976, p.204. Međutim, opće je poznato da je Mehmed IV vladao od 1648 do 1687. godine i da je državnim udarom te godine na prijestolje postavljen njegov brat Sulejman II, koji će vladati do 1691. godine. Njega će naslijediti njihov treći brat Ahmed II (1691-1695). Tek te 1695. godine na prijestolje stupa Mustafa II (1695-1703), sin Mehmeda IV.
- 2 Sürmeli Ali-paša bio je veliki vezir od 1693-1695. godine. Prema nekim vrelima, vaspitavan je u saraju istanbulske grane kuće Sokolovića. Ali, u Ali-pašino vrijeme potomci Mehmed-paše Sokolovića, i pored relativno velikog bogatstva, više nisu predstavljali nikakvu političku snagu. Prije postavljenja za velikog vezira, Sürmeli Ali-paša bio je defterdar. Kao veliki vezir sultana Ahmeda II, on je obnovio običaj održavanja sjednica divana 4 puta sedmično. Također je predložio sultanu Ahmedu II pretvaranje kratkoročnih zakupa državnih dobara i prihoda (*muqāta'a ve 'ikizām*) u doživotne (*mālikāne*), što je u djelo proveo, u prvim danima svoje vladavine, Mustafa II. Cf. Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, 3, preveo i priredio: Nerkez Smailagić, Zagreb 1979, p.61. O postanku malikane cf. Avdo Sućeska, *Mālikāna (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi)*, POF VIII-IX/1958-9, Sarajevo 1960, pp.113-115. Može se, na kraju, zaključiti da je Sürmeli Ali-paša bio dvorski intrigant sklon ostvarenju lične vlasti na uštrb sultanova autoriteta, osrednji, čak loš, ratnik i mnogo bolji finansijski stručnjak.
- 3 Rašid, *Tārīx-i Rāšid*, II, Istanbul 1282 H. (1865-1866), pp.298-299.

ne bi pobunili protiv padišaha na vlasti. Taj običaj je na članovima osmanske dinastije ostavljao teške psihičke traume). Međutim, taj sultan je bio i krajnje narcisoidan čovjek i, usljed te svoje mane, nije mogao realno sagledati stanje u Carstvu i njegov međunarodni položaj.⁴ On je bio trajno fasciniran ličnošću Sulejmana Veličanstvenog Zakonodavca (1520-1566). Želio je da ga nadmaši i da se na bojnopolju potvrdi kao junak i predvodnik pravovjernih, da povрати Carstvu otete posjede i da osvoji nove zemlje.⁵ Veoma dobro je uočio da veliku opasnost za Carstvo predstavljaju lične ambicije lukavih i podmuklih velikih vezira koji, udruženi sa haremom te nezadovoljnim janičarima ili spahijama, drže sultane u šaci, upropaštavaju državu, a onoga trena kada se istanbulski puk pobuni svu krivicu svaljuju na pleća sultanâ. Mustafa II je bio i neraspoložen prema utjecajnim obiteljima vojne i državne birokracije što su faktički vladale Carstvom posljednjih pedeset godina. Da sultan želi da drži konce vlasti u svojim rukama, pokazao je njegov sukob sa Sürmeli Ali-pašom oko novog pohoda na Undurovinu. Na divanu, kada se raspravljalo o pohodu, Sürmeli Ali-paša je pokušao odvratiti Mustafu II od ličnog učešća u ratu, ističući da državna riznica neće biti u stanju da financira pohod budući da sultanova prisutnost u ordiji iziskuje znatne i skupe pripreme. Mustafa II je ustrajao u svojoj odluci i izjavio da je spreman odustati od svih ceremonija i troškova koji nisu vojnog karaktera. Na to je Ali-paša potakao vojsku, odnosno 1 500 janičara koji su bili određeni da idu u Beograd, na pobunu. Iskoristio je njihovo nezadovoljstvo pošto im je *bakšiš* - nastupni sultanov prijestolni dar isplaćen u umanjenom iznosu. Pobuna je ugušena, Sürmeli Ali-paša je smijenjen i po kratkom postupku pogubljen.⁶ Sultan je uklonio nezasićenog grabljivca i podmuklog intriganta, ali je u strahu od jake ličnosti, i u skladu sa svojom monomanskom narcisoidnom prirodom; za novog velikog vezira izabrao Elmas Mehmed-pašu, dvorsku kreaturu bez mnogo znanja o ratovanju i državnoj upravi.⁷ Tako je sultan,

4 O narcizmu kao temeljnoj odlici ličnosti Mustafe II cf. R. A. Abou-El-Haj, *The narcissism of Mustafa II (1695-1703): a psychohistorical study*, Studia Islamica, XL, Paris MCMLXXIV, pp. 115-131. Rad predstavlja pokušaj da se psihohistorijskim metodom napiše skica biografije toga sultana. Autoru su osnovni izvori za takvo istraživanje bile dvije kronike Fındıqlılı Silâhdâr Mehmed Aĝe, *Târix-i Silâhdâr* i *Nuşremâme*, berlinski rukopis anonimne kronike vladavine sultana Sulejmana II i Râšidovo djelo *Târix-i Râšid*. Taj prilog najbolje potvrđuje kako se sve istraživanja osmanske historije mogu vršiti na temelju narativnih izvora.

5 R. A. Abou-El-Haj, *op. cit.*, pp. 115, 122-23, 131.

6 Idem, *op. cit.*, pp. 116-17; J. von Hammer, *op. cit.*, pp. 61-2. Prema svjedočenju moldavskog kneza Dimitrija Kantemira (1673-1723), erudite i pisca velike historije Osmanskog Carstva, koji je živio u to vrijeme u Istanbulu i bio čovjek odomaćen u Saraju, osnovni Sürmeli Ali-pašin razlog za pobunu bio je njegov strah od gubljenja apsolutne premoći nad državom i vojskom koju je uživao u vrijeme Ahmeda II, pošto je Mustafa bio snažna ličnost i upućen u državne poslove. Cf. Demetrius Cantemir, late Prince of Moldavia, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, London 1756, p. 396. Također se može pretpostaviti da Sürmeli Ali-paša nije bio protiv rata zato što je shvatao težak međunarodni položaj Osmanskog Carstva, nego iz straha da poduzetni sultan ne otkrije Ali-pašine finansijske malverzacije. Hammer iznosi podatke da je poslije pogubljenja velikog vezira utvrđeno da on državnoj riznici duguje 313 000 pjastera, a drugi ljudi 87 500 pjastera. Cijelo njegovo imanje, međutim, nije vrijedilo više od 4.059 pjastera, te su riznica i njeni povjerioci imali veliki gubitak. Cf. J. von Hammer, *op. cit.*, p. 62.

7 Elmas Mehmed-paša bio je veliki vezir od 2.V 1695. do 11.IX 1697. kada je poginuo u bici

plašeći se ambicioznih i vlastohlepnih paša iz koljenovičkih kuća, a precjenjujući svoje mogućnosti i smatrajući sebe sposobnim da pored slabog velikog vezira drži vlast u svojim rukama, propustio da državni pečat podari sposobnom vojniku i administratoru koji se tada mogao naći jedino u kući Čuprilića (*Köprilizâdeler*). Druga sultanova velika pogreška bilo je dovodenje njegovog ličnog učitelja, korumpiranog i nepotizmu sklonog Sejjid Fejzullah-efendije, na čast šejh-ul-islama.

Dvije osmanske pobjede, u bitkama kod Lugoša 21. IX 1695. i kod Čenja 26. VIII 1696. godine, nisu imale praktično nikakvih povoljnih posljedica po Carstvo niti su predstavljale preokret u ratu. One su jedino upozorile Austriju i zemlje Sv. Lige da još jače konsolidiraju svoj vojni protuudar prema Osmanlijama. S druge strane, sultan se i dalje zanosio svojom fiks-idejom o obnovi i proširenju carstva kuće Osmanove. Sve njegove nade skršile su se u stravičnom osmanskom porazu u bici kod Sente 11. IX 1697. godine. I osmanska vojska na čijem su čelu bili sultan Mustafa II i veliki vezir Elmas Mehmed-paša i austrijska koju je predvodio princ Eugen Savojski⁹ imale su oko 30 000 vojnika. Toga dana sultan se sa konjicom nalazio

kod Sente. Knez Dimitrije Kantemir zabilježio je da je on, prema jednim, bio rodom negdje iz Azije, a prema drugima, Bošnjak. Tvrdi i da ga je sultan Ahmed II poslao u Bosnu kao pašu sa tri tuga, međutim nema ga u Bašagićevom spisku bosanskih namjesnika, radenom prema Müveqqitu. Ako je ikada i krenuo u Bosnu, izgleda da u nju nikada nije stigao. Najviši položaj koji je zauzimao prije postavljenja za velikog vezira bilo je zvanje *tevqî-tija*, odnosno nišandžije, predstojnika kancelarije u kojoj je na dokumente ispisivana sultanova tuga. Prije te dužnosti, pratio je valide-sultaniju (vladarevu majku) na nekim njenim putovanjima od Jedrena u Istanbul, i to su mu bili jedini boravci izvan Saraja. Dimitrije Kantemir, koji mu je očito bio sklon, kaže za njega da je bio odmjeren, trezven i štedljiv, neopterećen pohlepom, veliki poklonik pravde. Ali kaže da on nije imao dovoljnog iskustva u ratovanju, ali je to nadoknađivao vanrednom spretnošću na sjednicama divana i velikom brzinom u sprovođenju državnih poslova. Cf. *Dimitrie Cantemir, Historian od South East European and Oriental Civilizations (Extracts from "The History of the Ottoman Empire")*, Bucharest 1973, pp. 194-95. Za nešto drugačiju, realniju, karakterizaciju Elmas Mehmed-pašine ličnosti, datu na temelju paši suvremenih osmanskih kronika cf. R. A. Abou-El-Haj, *op. cit.*, p. 117

- 8 Sejjid Fejzullah-efendija bio je šejh-ul-islam od 25. V 1695. do 20. VIII 1703, kada je masakriran u poznatoj vojnoj pobuni u Jedrenima, koja je Mustafu II koštala prijestolja. Bio je zet čuvenog Vanli-efendije, dvorskog imama. Iako neki izvori tvrde da je bio neuk, to se, sudeći prema arapskom jeziku njegove autobiografije, ne bi moglo održati. Za Fejzullah-efendijinu autobiografiju cf. *Fejzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi*, preveli sa arapskog A. Türek i F. Çetin Derin, *IÜEF Tarih Dergisi*, Istanbul, no. 23 (1969), pp. 205-218, no. 24 (1970), pp. 69-92. Ipak je nepobitno da je Fejzullah-efendija bio korumpiran čovjek, da je za samo jedan groš izdavao fetve koje se kose sa šerijatom. Svoga najstarijeg sina učinio je nekib-ul-ešrafom (zastupnikom Muhammedovih potomaka), jednog od mladih mulom od Jerusalima gdje je narod bio ogorčen na njega. Dok je njegov najstariji sin imao samo 17 godina, otac mu je isposlovao ugledno zvanje kadije sa visokim rangom mekanskog kadije (*riibe-i Mekke-i Mükerrreme*). A dvojici petnaestogodišnjih i jednom četrnaestogodišnjem sinu izdejtvoval je berate za muderrise. Pobunjeni janičari su mu naročito zamjerali što je izdao fetvu da se Kamjenec može ustupiti neprijatelju. Cf. *Dimitrie Cantemir, Historian...*, pp. 242-245; J. von Hammer, *op. cit.*, pp. 91-97. Mustafa II je bio pod znatnim uplivom svoga negdašnjeg učitelja. On je idealizirao njegovu ličnost i nikakvi dokazi o Fejzullah-efendijinim злоупotreba nisu mogli nagnati sultana da smijeni korumpiranog šejh-ul-islama. O odnosu Mustafe II i Fejzullah-efendije cf. R. A. Abou-El-Haj, *op. cit.*, pp. 121-122, 129-130.
- 9 Princ Eugen Savojski (18. X 1663-21. IV 1736), čuveni austrijski general. O njemu više cf. Max Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*, I-V, München 1963-1965.

na lijevoj obali Tise, gdje je već bila većina osmanskog oružja i prtljaga, a podignut je i logor. Ali je najveći dio vojske, pješadija, stajao još na desnoj obali Tise, iza dvostrukog zemljanog nasipa sa opkopom. U toku bitke veliki vezir Elmas Mehmed-paša sa konjicom je prešao na desnu obalu, a na lijevoj je ostao sultanov logor sa 3 000 konjanika. Međutim, u toku bitke mnogi konjanici su pokušali pobjeći preko mosta. Jedan dio njih se utopio u Tisi, drugi dio su pobili Austrijanci koji ovaj put nisu marili za zarobljavanje i visoke cijene otkupa, a ostatak se spasio bijegom. Ipak, osmanska pješadija je bila glavna žrtva ove bitke. Prema zvaničnom izvještaju Eugena Savojskog¹⁰ u boju je poginulo 20 000 Osmanlija, a u Tisi ih se udavilo 10 000. Nije se spasilo više od 2 000 ljudi. Poginulo je 5 vezira, uključujući i Elmas Mehmed-pašu, 13 beglerbega, 30 janičarskih aga, 20 alajbegova. U plijen je palo 7 tugova, 423 zastave, uključujući i janičarsku, i pečat velikog vezira. Hammer donosi gotovo iste podatke, samo što još kaže da su poginula i 3 janičarska generala i general oružarnice.¹¹ Mletački dragoman u Istanbulu, Kopranin Tomazo Tarzija veli da je u bici poginulo 15 paša i 25 000 vojnika. On tvrdi da su velikoga vezira ubili pobunjeni vojnici u taboru te da su se Albanci u ordiji pobunili.¹² Dubrovački poklisar na Porti Luka Barka piše da je poginulo 12 000 pješaka i 3 000 konjanika te mnogo paša i vezira. On ističe da se *sva konjica spasila*. Od Austrijanaca su se spasile i brojne paše, koje su izginule u metežu i sukobu sa vlastitim vojnicima. Izgubljeni su topovi, municija, prtljag i više od 4 000 kola namirnica.¹³ Sarajevski muderris Husejn-efendija Muzaferija (1646-1721) u svojoj međžmui zabilježio je da su u bici kod Sente poginuli veliki vezir i 4 vezira, 13 paša sa dva tuga, 6 aga segbana, 12 miralaja iz Anadolije, 14 iz Rumelije, 4 iz Adane, 1 iz Dijaribekera, 34 čorbadžije i više od 20 000 janičara, segbana i juruka.¹⁴ Kao najprihvatljiviji, mogu se uzeti podaci dubrovačkog poklisara Luke Barke koji veli da je poginulo ili se utopilo 12 000 osmanskih pješaka i 3 000 konjanika, a da se bijegom spasila većina konjanika. U svim izvorima broj poginulih velikodostojnika je gotovo podudaran. Mnogo je bilo lakše uvećati ili smanjiti broj poginulih običnih osmanskih vojnika, dok se sa pašama nije moglo spekulirati. Austrijski i osmanski izvori tvrde da je veliki vezir Elmas Mehmed-paša poginuo u bici, dok mletačke, i donekle dubrovačke, vijesti dopuštaju mogućnost da je Elmas Mehmed-paša ubijen u metežu u koji je ordija zapala ili su njegove ubice iz reda pobunjenih Albanaca. Kako god bilo, ova bitka je zapečatila sudbinu Osmanskog Carstva u Velikom ratu, kao i sudbinu te

10 G.Stanojević, *op. cit.*, pp. 219-220.

11 Joseph von Hammer, *op. cit.*, pp. 70-72

12 G.Stanojević, *op. cit.*, pp. 221.

13 Idem, *op. cit.*, loc. cit.

14 Fragment iz Muzaferijine međžmue koji govori o bici kod Sente zabilježen je u kronici Muhammed Enveri-efendije Kadića. Cf. Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Tarix-i Enverî*, IV (2), pp. 244-245. U dodatku ovoga rada objavljujemo transkripciju i prijevod toga važnog zapisa, budući da se naše tumačenje toga teksta razilazi sa prijevodom Zejnila Fajića u radu koji citiramo. O Muzaferiji cf. Z.Fajić, *Fragmenti iz Kronike Hadži Husein-efendije Muzaferije*, Anali GHB IV, Sarajevo 1976, pp. 33-39; Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih Muslimana-na turskom jeziku*, Sarajevo 1989, pp. 199-200.

države u Podunavlju i Srednjoj Evropi. Već 13. oktobra 1697. godine Savojski je upao u Bosnu, popalio i porobio Doboj, Maglaj, Žepče i Zenicu. A 23. oktobra poharao je i spalio Sarajevo. Ovaj prodor ne samo da je uništio jedan od najljepših osmanskih gradova na Balkanu, nego je i teško i mučno djelovao na sve pravovjerne podanike ovoga Carstva u Rumeliji i Anadoliji. Ono što se danas desilo u Sarajevu, ljudi su očekivali sutra u svome šeheru. I sam sultan-ratnik pao je u rezignaciju i učinio najveći državnički potez u svojoj kratkotrajnoj vladavini kada je sjajnim diplomatima reis-efendiji Mehmed Rami-efendiji i velikom dragomanu Alessandru Maurocordatu dao ovlaštenje da stupe u mirovne pregovore sa Austrijom i zemljama Sv. Lige. Kao što je poznato, mir je sklopljen 26. I 1699. godine u Srijemskim Karlovcima, po diplomatskom principu *uti possidetis*. Tako je Osmansko Carstvo po prvi put u svojoj historiji priznalo ogromne teritorijalne gubitke.¹⁵

II

U neizmjereno dragocjenom velikom zborniku raznolike književne i historijske građe Muhamed Enveri-efendije Kadića (Sarajevo 1855 - Sarajevo 1931)¹⁶, poznatom kao *Tārīx-i Enverī*, sačuvana je jedna pjesma-ukornica (*tev-bīx-nāme*) o držanju Bošnjaka u bici kod Sente, koju je spjevao Bošnjak Fidai-beg, i sam učesnik te bitke.¹⁷ Zaslužni istraživač književne baštine Bošnjaka na orijentalnim jezicima Omer Mušić prvi je skrenuo pažnju na tu pjesmu i objavio prijepis i prijevod 4 bejta iz nje.¹⁸ Fehim Nametak je, obrađujući Kadićev Zbornik, spomenuo i ovu pjesmu.¹⁹ Budući da je ta pjesma značajan historijski izvor o tako važnom događaju kao što je bitka kod Sente te zato što je izuzetno interesantan književni spomenik i to ne samo u kontekstu književne baštine Bošnjaka na orijentalnim jezicima, nego i u sklopu cjelokupne osmanske književnosti, odlučili smo se da njen tekst kritički izdamo, da je prevedemo i proanaliziramo i kao historijski izvor i kao književni spomenik. Prilikom transkribiranja osmanskog teksta usvojili smo sistem primijenjen u turskom izdanju Enciklopedije Islama, u modifikaciji

15 O miru u Karlovcima cf. R. A. Abou-El-Haj, *Ottoman Diplomacy at Karlowitz*, Journal of the American Oriental Society, 1967, no. 4, pp. 498-512; Idem, *Ottoman attitudes toward peace-making: the Karlowitz case*, Der Islam, 51.1 (1974). O Bosni i Hercegovini u kontekstu Karlovačkog mira cf. Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo 1973.

16 O Kadiću cf. Hamdija Kreševljaković, *Muhamed Enveri-ef. Kadić*, Narodna Uzdanica (kalendar), I, Sarajevo 1933, pp. 108-115; Mehmed Mujezinović, *Muhamed Enveri Kadić kao epigrafičar*, GVIS, XI, Sarajevo 1960, br. 1-3, pp. 12-19; br. 7-9, pp. 316-326; br. 10-12, pp. 466-481; Fehim Nametak, *Kadićev Zbornik kao izvor za proučavanje književne građe*, Treći program 38, god. XI, Sarajevo 1982, pp. 438-477; Idem, *Pregled...*, pp. 246-249.

17 Pjesma je zabilježena u drugom dijelu četvrtke knjige Zbornika, pp. 245-247. Koristili smo se primjerkom koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

18 Cf. O. Mušić, *Minhāḡu-n-nizām fī dīni-l-İslām od Muhameda Prozorca*, POF V/1954-55, Sarajevo 1955, pp. 181-198. Mušić je izdao prijepis i prijevod trećeg, šestog, sedmog i šesnaestog bejta.

19 F. Nametak, *Kadićev zbornik ...*, p. 453.

koju je proveo Andreas Tietze u kritičkom izdanju djela Mustafe Alija.²⁰ Tako smo upotrijebili sljedeće grafeme: x za ħ, ğ za g, q za k. Grafemom g smo označili kâf-i faršī. U turskim riječima arapsku grafemu za emfatik ĩā transkribirali smo kao ħ ili ĩ, zavisno od izgovora. Od Tietzeovih rješenja odstupili smo u sljedećim slučajevima: ç smo transkribirali kao č, ş kao š. Kâf-i nūnī smo izrazili grafemom n̄. U skladu s mišljenjem Andreasa Tietzea, smatramo da je staroosmansko zatvoreno e još od XVI stoljeća izgubilo svoj fonemski karakter te smo ga transkribirali kao i odnosno e, zavisno od toga da li se u ligaturi arapskim pismom nalazi grafema yā ili je nema. Što se tiče osmanskog vokalizma uopće, u transkripciji smo dosljedno poštovali zapisani tekst u kome su uočljiva kolebanja između osmanske i novoosmanske grafije. Ta kolebanja sigurno su zasluga prepisivača Kadića koji je pisao novoosmanskim pravopisom. Bejtove smo označili brojevima na margini. Što se prijevoda tiče, trudili smo se da on bude što vjerniji originalu, ali i da je u duhu srpskohrvatskog jezika. Alternativna editorska i prevodilačka rješenja naveli smo u bilješkama.

TEVBIHNAMA

- Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Tārīx-i Enverī, IV (2), pp. 245-247. Rukopis je bez signature i pohranjen je u specijalnoj zbirci.²¹ Pismo je čitljiva rik'a.

*Bu ma^orekeden sāğ qurtlub firār iden Bosna sipāhī ve ^oaskeri
ħaqqunda Bosna šu^oarāsından Fidā^o Efendīnūn tevbiħnāmedür.²²*

- (p. 245) 1 *Cenk içün şaf bağlayub geldi ^oadüvv-i xāksār
Merd olan meyđāna girdi qıldı ^oazm-i kārzār*
- 2 *Şāh Gāzī kūhveş qalb içre tütmişdi qarār
Baş virüb baş alır iken her dilīrī nāmđār*

20 Cf. A.Tietze, *Muštafa ^oAlt's Description of Cairo of 1599*, text, transliteration, notes, Wien 1975; Idem, *Muštafa ^oAlt's Counsel for Sultans of 1581*, I-II, Wien 1979 i 1982.

21 U rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta, pod inventarnim brojem 4702, čuva se drugi, dođuše nepotpuni, primjerak Kadićeva Zbornika. Mi se nisamo koristili tim primjerkom, jer se ne radi o samostalnom prijepisu, nego o kopiji rađenoj preko indigo-papira. Međutim, prema saopćenju ing. Muhameda Šabanovića iz Sarajeva, njegov otac dr Hazim Šabanović pronašao je u nekoj od istanbulske biblioteke treći primjerak ovoga djela. Kako su i primjerak iz Gazi Husrev-begove biblioteke i onaj iz Orijentalnog instituta kopije, to je istanbulski komplet *primarni autograf* te bi ga bilo potrebno kserokrirati, najprije za rukopisnu zbirku Orijentalnog instituta. To je potrebno zbog toga što je Kadićev Zbornik pisan mastiljavom olovkom, te je na nekim mjestima prijepis dosta izbljedio. Pretpostavljamo da je primarni autograf najčistiji primjerak ovoga Zbornika.

22 Ovo je Kadićeva bilješka. On je upotrijebio konstrukciju *Fidā^o Efendīnūn tevbiħnāme*, bez posvojnog sufiksa trećeg lica jednine na drugoj riječi. Radi se o skraćenom obliku prve vrste genitivne veze, koji je čest u starijem osmanskom jeziku.

- (p. 246) 3 *Biz muhannesliq²³ idüb °avret gibi qilduq firār
Qusqūna quvvet deyüb qaçmağı qilduq itiyār*
- 4 *Zerre deñlü itmedük nāmūs u °äre ı̇tibār
Zen gibi nezkeb giyüb başına olduq xarsüvār²⁴*
- 5 *Er dimeñ şimdengirü bi'llāhi qarı deyīñ²⁵ bize
Ġayrı nāmīle çağırmañuz firāri deyīñ²⁶ bize*
- 6 *Oldı qaçmaqda Hüseyñ Ağā bizüm serdārumuz
Anuñ ardınca Balıqcızāde sancāğdārumuz*
- 7 *Anuñ ardınca Piyāle Ketxüdā dümdārumuz²⁷
Durmadan qaçduq braqduq yalnız Xünkārumuz*
- 8 *Irdi üç günde Şāvā köprisine ilgārumuz
Var qiyās eyle qaçarken sür^oat-i restārumuz*
- 9 *Hey bizüm qaçmaqda özge qalmadı cūn kārumuz
Ġayra virsünler sezādur manşib u tīmārumuz*
- 10 *Umasun Xünkār şimdengirü bizden ħarb u ceng
Sāğ olalum tek hemān neyler bize nāmūs [u] neng*
- 11 *Her birimüz zann iderken kendüyi bir pehlivāñ
Eyleyüb da^ovā benim dirken Ġāzanfer-i zemāñ*
- 12 *Kāfiri gördükki birden yana at şalduq²⁸ revāñ
Eyleduq esb-i şafāya cümle irxāy-i °ināñ*
- 13 *Şonloqa²⁹ bir gicede gelduq idüb küllt mekāñ
Deşt [u] şahrāda göçürduq nice gün bī āb u nāñ*
- 14 *°Irz gitdiyse nola qurtıldı qaldı baş u cāñ
Lā'iqiz merdūd dirlerse bize xalq-ı cihāñ*

23 U originalu stoji muhannetliq.

24 U orig. ħarsüvār.

25 U orig. deyin.

26 Isto.

27 U orig. dümdārumuz. Bilo da je ta ligatura karakteristična za autorov jezik ili je posrijedi refleksija Kadićevog osmanskog govora, smatramo da se radi o obliku karakterističnom za bosanski dijalekt osmanskog jezika (Bosna lehčesi). Osmanski farsizam dümdār tu je modifciran prema balkanskom i bosanskom turcizmu dundar. Očito je da su i turcizmi povratno utjecali na fonetiku bosanskog dijalekta osmanskog jezika. Cf. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku², Sarajevo 1985, s.v. dundar.*

28 U orig. stoji şaldı, ali se takvo čitanje ne uklapa u smisao stiha. Vjerojatno je posrijedi Kadićev lapsus calami.

29 Szolnok, grad u Mađarskoj. U osmanskim tekstovima u grafiji tog toponima česta je metateza (Şolnoq=Şonloq).

- 15 *Yüzi qara yā ḥamiyyetli fuḥuşlerle*³⁰ *biziz*
Başdan ayağa xıyānetlerle mevşūflar biziz
- 16 *Cenkde qaçmağı bize taʿlīm idüb üstādımız*
Xaylī müşkildür bize terk eylemek muʿtādımız
- 17 *Urmasun hergiz şecā ʿat lāfini ecdādımız*
İmesün kimse şecā ʿatle cihānda yādımız
- 18 *Hāşılı yālīn*³¹ *qılıcdandır bizüm feryādımız*
Kāfiri görseñ hemān berbād olur bünyādımız
- (p.247) 19 *Hakk olınsun pādīşāhuñ defterinden ādımız*
Pādīşāhuñ defterine geçmesün evlādımız
- 20 *Dirlik u fīmārumuz ālanlara olsun hetāl*
Gele sāğ olsun bulunmaz mı dirüz māl u menāl
- 21 *Ixtiyār itdük olursa yerimiz qaʿr-i saqar*
Zikr olunmasun yanumuzda bizüm nām-i sefer
- 22 *Terk-i serdür gerçi merd olanlara gayret-i hüner*
Bize müşkildür size āsān ise ger terk-i ser
- 23 *Heybet-i top u tüfenkden qalbumuz eyler hāzer*
Her ne deñlü kim naşīhat itseler qılmaz eşer
- 24 *Düşmana bir daxı yoqdur hele doğrı bir xaber*
Vird idinmişdür Fidāʿī Beg bunu şām u şeher
- 25 *Xūk disünler bize gayretsüzlige...*³²
İmesünler tek hemān teklif-i ceñg u maʿreke

PRIJEVOD

Ovo je u stihove poredana ukornica bosanskog pjesnika Fidai-efendije o bosanskim spahijama i vojsci koji su pobjegli i spasili se iz ove bitke:

- 1 Bijedni neprijatelj zbio je redove i došao da ratuje
Ko je junak izade na megdan i odluči se za boj

30 U orig. fuxuşlerle.

31 U orig. yalıñ. Ova riječ se može pisati i sa nunom i sa grafemom káf-i nūñf. Cf. Fraşerizāde Şemsetin Sāmī Bey, *Qāmūs-i Türkī*, Istanbul 1317 H. (1899-1900), s.v. *yālīn*; *New Redhouse Turkish-English Dictionary*⁴, Istanbul 1981, s.v. *yalin*.

32 Nismo bili u mogućnosti pročitati zadnju riječ prve misre dvadeset i petog bejta. Transliterirana ligatura je: AVĠLYLKH.

- 2 Poput brijega šah gazija usred tabora zauze mjesto
I svi glasoviti junaci spremni i da glave daju i da ih uzimaju ³³
- 3 Mi se kukavički ponijesmo, poput žena utekosmo
Rekavši kuskunu snagu daj ³⁴ bijeg smo odabrali
- 4 Ni koliko zrnce jedno ne pazismo na obraz i stid
Poput žena duvakom ³⁵ smo glave pokrili i magarce pojahali ³⁶
- 5 Tako Vam Allaha, od sada nas ne zovite muškarcima,
ženama nas zovite
Ne zovite nas drugim imenom, bjeguncima nas zovite
- 6 U bijegu naš serdar bješe Husejn-aga
A odmah za njim Balukčizade bajraktarom nam bi
- 7 Za njim Pijale-ćehaja kao naša zaštitnica
Glavom bez obzira ³⁷ pobjegosmo, vladara našeg
samog ostavismo
- 8 Galopom, za tri dana, stigli smo do ćuprije na Savi
A sad Ti dođi i uporedi brzinu topota našeg dok smo bježali
- 9 Kako nam, na žalost, ne osta ništa drugo nego da bježimo
Drugome neka daju, pravo je, timare naše i naša zvanja
- 10 I nek' se vladar odsada ne nada našem boju i vojevanju
Dokle živimo šta nam više mogu koristiti čast i samopoštovanje
- 11 Svaki je od nas sebe junakom smatrao
Svaki je od nas tvrdio ja sam Gazanfer ³⁸ svoga doba

33 Ovaj bejt se može i drugačije prevesti. Alternativni prijevod bi bio:

Poput brijega šah gazija u srcu je donio odluku
I svi glasoviti junaci spremni i da glave daju i da ih uzimaju

34 Ovaj idiomatski izraz može se prevesti: rekosmo bježmo. Cf. "qusquna quvvet=qačmaq" in: Frašerizade Šemsettin Sāmī Bey, *Qāmūs-i Türkī*,..., s.v. *qusqun*.

35 Riječ nezkeb preveli smo turcizmom duvak koji označava tanku žensku koprenu, obično od tila, koju su nosile nevjeste i mlade udate žene. Cf. A. Škaljić, *op. cit.*, s.v. *duvak*; Rešad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s.v. *duvak*. Izraza nezkeb nema u Sami Bejovom standardnom rječniku osmanskog jezika niti u specijaliziranom Kočuovom rječniku turskih tekstilnih i odjevnih termina. Registrira ga Redhouseov tursko-engleski rječnik. Cf. "nezkeb *archaic* woman's kerchief", *New Redhouse*..., s.v. *nezkeb*.

36 Pisac je ovdje upotrijebio dvostepenu alegoriju. Rekavši da su bosanske spahije i vojnici pojahali magarce, on nije htio reći da su se oni ponijeli kao bilo kakve žene, nego kao prostitutke. Naime, osmanski polihistor Mustafa Alf iz Galipolja (1541-1600) s negodovanjem se čudio kako kairske gospode pokrivene obilaze grad i njegovu okolinu jašući magarce. U ostalim dijelovima Carstva (prvenstveno Rumelija i Anadolija) posadivanje na magarca i provođenje kroz grad bilo je sastavni dio javnog kažnjavanja prostitutki. Cf. A.Tietze, *Muštafa 'Alī's Description*..., pp. 12, 41, 113-114.

37 Ovim izrazom preveli smo osmanski gerundiv *durmadan*=bukv. a da se ne zaustavimo. O značenju toga gerundiva cf. *New Redhouse*..., s.v. *durmak*.

38 Gazanfer je riječ arapskog porijekla i znači lav te junak. Jedan od epiteta četvrtog halife Alija (656-661). Sinonimi su mu riječi *haydar* i *esed*.

- 12 Nevjernike opazismo i odmah konje u stranu potjerasmo
Posve popustismo dizgine i uzde konjima umirenim
- 13 Za noć u Solnok dođosmo i tu se smjestismo
Stepama i pustarama prolazili smo danima bez vode i kruha
- 14 Pa šta ako je obraz otišao, spaseni su, ostali su glava i život
Zaslužili smo ako nam sav svijet kaže odbačeni ste
- 15 Crna obraza, o revni smo u teškoj nevaljalštini
Od glave do pete mi smo pravi izdajnici
- 16 U boju bijegu nas pouči naš učitelj
Vrlo nam je mučno ostaviti se našeg starog običaja
- 17 Neka nikada nitko ne hvali hrabrost naših djedova
Po našoj hrabrosti da nas nitko ne spominje
- 18 Pred isukanim mačem nastaje naša kuknjava
Ako ugledamo nevjernika mi se iz temelja izgubimo
- 19 Neka se izbrišu naša imena iz padišahovog deftera
I neka ni naši sinovi ne uđu u njega
- 20 I halal bilo ³⁹ onima koji uzmu naše dirlike ⁴⁰ i timare
Neka dođu, zdravi bili, reći ćemo: zar se ne može naći našeg
imetka i tečevine
- 21 Izabrali smo, ako bude, naše je mjesto na dnu sakara ⁴¹
Neka se i ne spominje pred nama naša ratna slava
- 22 Premda je za junake dati glavu ustrajnost u časti
Ako je vama baš lahko dati glavu, nama je teško
- 23 Naša srca su na oprezu u bojazni i grozi od topova i pušaka
Koliko god da su nas savjetovali, nije koristilo
- 24 Neprijatelja više nema, baš je to prava vijest
Molio se za to Fidai-beg noćima i danima
- 25 Neka nas i krmcima nazovu za našu nepostojanost...
Samo neka nas više ne opterećuju tim bojem i bitkom

---

39 Alternativni prijevod: i prosto bilo.

40 Sultanovim beratom određena plaća.

41 Pakao, džehenem. Vrlo ekspresivna sintagma *na dnu sakara* i danas se čuje u bosanskim muslimanskim govorima.

III

Tko je autor ove ukornice? Već smo naveli da ga pod imenom Fidai spominju Omer Mušić i Fehim Nametak.⁴² Prvi je našega pjesnika spomenuo hadži Mehmed-efendija Handžić. On za njega kaže da je bio živ 1109 H. (1697-98).⁴³ Hazim Šabanović ga kratko spominje⁴⁴, oslanjajući se na Kadićev Zbornik i Handžića. U suplementu knjizi *Kultura Bošnjaka* Smail Balić registrira u popisu Bošnjaka koji su pisali na orijentalnim jezicima i ime ovoga pjesnika.⁴⁵ Kadić, u svojoj bilješci uz ovu pjesmu, pjesnika zove Fidai-efendija. Međutim, u drugoj misri predzadnjeg, dvadeset i četvrtog bejta, pjesnik sebe naziva Fidai-begom. U osmanskoj poetici se taj pretposljednji stih zove *hüsn-i maqta'a* ili *maxlaş beyti*⁴⁶ i u njemu, redovito, biva naveden pjesnikov poetski pseudonim (*maxlaş*). Ono što začuđuje je da je u ovom bejtu, pored *maxlaşa*, navedena i titula beg. O čemu se tu zapravo radi? Smatramo da je tu došlo do podudaranja *maxlaşa* kao pjesničkog imena i *maxlaşa* kao drugog člana dvočlane imenske formule,⁴⁷ koja je nekada bila uobičajena kako među Osmanlijama uopće, tako i u osmanskoj Bosni.⁴⁸ Slučaj sa Fidai-begom nije usamljen. Fadil-paša Šerifija (1802-1882), punim imenom Muhamed Fadil-paša, koristio je kao pjesnički *maxlaş* svoje drugo ime Fadil.⁴⁹ On je i u narodnoj tradiciji i u većini izvora na srpskohrvatskom, njemačkom, francuskom i ruskom jeziku poznat kao Fadil-paša ili Fazli-paša. To je i razumljivo jer je prvo ime bilo tzv. *ime od pupka* (*göbek ismi* ili *göbek adı*) i ono se obično nije upotrebljavalo u svakodnevnom govoru, nego jedino u zvaničnim dokumentima.⁵⁰ Pjesnikovo drugo ime i poetski *maxlaş* Fi-

42 Cf. njihove radove navedene u bilješkama 18 i 19.

43 M.Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1933, p. 113.

44 H. Šabanović *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (bibliografija)*, Sarajevo 1973, p. 646.

45 S.Balić, *Die Kultur der Bosniaken, Supplement I, Inventar des bosnischen literarischen Erbes in orientalischen Sprachen*, Wien 1978, p. 76.

46 Cf. *New Redhouse...*, s.v. *hüsn-i makta*, F.Nametak, *Pregled...*, pp. 25-26.

47 "mahlâs A *lmd* 1. pseudonym 2. second name given at birth, e.g., Mehmed Tank" in: *New Redhouse...*, s.v.

48 O raširenosti dvočlane formule ličnog imena u osmanskoj Bosni prvorazrednu građu pruža korpus bosanskohercegovačke islamske epigrafike koji je sakupio Mehmed Mujezinović. Cf. M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, I-III, Sarajevo 1974, 1977, 1982. Takva formula ličnog imena bila je raširena među slojevima gradskog stanovništva te u begovatu, a nije bila nepoznata ni među seljaštvom. Ova dvočlana formula ličnog imena u Turskoj se napušta počev od dvadesetih godina ovoga stoljeća, odnosno od Atatürkova zakona o prezimenima. Nasuprot tome, i danas je česta u arapskim zemljama, Iranu te na Indijskom potkontinentu.

49 Cf. F. Nametak, *Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne*, Sarajevo 1980, na više mjesta.

50 Cf. "göbek adı name given to a child at the cutting of the umbilical cord. (This name is often not used)" in: *New Redhouse...*, s.v. *göbek*. Ime od pupka u Bosni je nazivano *nadjenuto ime*, a *maxlaş* zvano *ime* (Na podatku najtoplije zahvaljujem mojoj rodici gđi Nusreti Filipović iz Sarajeva, kćerki Hamdi-bega Filipovića iz Glamoča (1876-1937). Ona i njeno šestero braće i sestara, rođeni u Glamoču između 1908. i 1928. godine, bili su sa dva imena upisani u zvanične imamske matične knjige, međutim u svakodnevnoj komunikaciji zvali su ih isključivo drugim imenom).

dāī je arapski pridjev a znači požrtvovani, predan u borbi.⁵¹ Oblik Fidai-beg može nam pomoći u pokušaju rasvjetljavanja pjesnikova identiteta. Smatramo da je ovaj Fidāī-beg prvi poznati član kuće zborničkih kapetana, begova i paša Fidahića.⁵² Iz njegove se pjesme jasno vidi da je bio timarnik, i to beg odnosno zaim, te da je bio u zrelijim godinama te 1697. godine. Već 1711. godine Porta naređuje jednim fermanom bosanskom veziru Karajilan Ali-paši⁵³ da se pozove na odgovornost i po potrebi kazni zbornički zapovjednik Ahmed-kapetan Fidahić (*Fidāīzāde*) koji se tokom višegodišnje službe osilio i počeo zakidati dio vojničkih plaća. On, također, ne izvršava postavljene obaveze, veli se u tom fermanu, a naročito je zapustio kontrolu pograničnih krajeva.⁵⁴ To je prvi pomen laqaba (priimenka)⁵⁵ Fidāīzāde iz koga je nastalo bosansko muslimansko prezime Fidahić.⁵⁶ Taj Ahmed-kapetan Fidahić mogao bi biti sin pjesnika Fidai-bega.⁵⁷ Laqab se dobivao uvijek prema *zvanom*, a nikada prema *nadjenutom* imenu.

Ukoliko je tačna naša pretpostavka da je pjesnik Fidai-beg rodonačelnik kuće Fidahića, onda je to još jedan prinos poznavanju povijesti obrazovanja, mentaliteta i duhovnih potreba bosanskog begovata. Poslije 1878.

51 Cf. Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic-English)*⁴, ed. by J.M.Cowan, Wiesbaden 1979. s.v. *fidāī*.

52 O Fidahićima cf. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*,² Sarajevo 1980, na više mjesta.

53 O njemu cf. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*(*Od g.1463-1850.*), Sarajevo 1900, pp. 90, 181.

54 Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Sarajevo 1989, p. 134.

55 "lâkap A 1. nickname, by-name 2. surname" in: *New Redhouse...*,s.v.; "...bir adamın ism-i aşılsından başqa hemnâmlarından tefrîq olunmaq içün ba'de bi'münâsebe ta'ayyun eden diğeri ismi ki onuñla şehîr olur..." Sāmī Bey, *Qāmūs-i Türkî*, s.v. *laqab*.

56 Još je Adem Handžić upozorio da je to prezime nastalo od pridjeva fidāī. Cf. A.Handžić, *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša*, POF V/1954-55, Sarajevo 1955, p. 158, n. 103. Ubacivanje između dva vokala glasa h koji nije u korijenu riječi je karakteristika bosanskih muslimanskih govora. Tako je nastao i turcizam dahija, izveden od osmanske riječi dayı. Cf. Sāmī Bey, *Qāmūs-i Türkî*, s.v. *dayı*, A. Škaljić, *Turcizmi*, s.v. dahija. Vuk Karadžić porodicu Fidahić zove *Vidaići*, a prota Mateja Nenadović *Vidajići*. Cf. Vuk Stef. Karadžić, *Srpski rječnik*, Beograd 1987 (fototip. izdanje Rječnika iz 1818), s.v. *čitluk*, col. 903; idem, *Danica*, Beograd 1987, p. 113; Protta Mateja Nenadović, *Memoari*, Novi Sad-Beograd 1969, p. 181. Sve ovo upućuje da treba biti veoma oprezan prilikom prevodenja osmanskih tekstova u kojima se navode laqabi. Ne može se svaki osmanski laqab prevesti jednostavnim pretvaranjem nastavka -zāde u -ić. Ako bismo tako postupali Fidāīzāde bi bilo Fidaić, a ne Fidahić, Hāfızzāde Hafizović, a ne Hafizadić.

57 Već 1716. godine on se pominje kao zbornički sandžakbeg. On i njegov alajbeg bili su odgovorni za odbranu Tuzle, poslije ulaska Austrije u rat sa Portom, juna 1716. godine. U septembru i oktobru 1717. godine u odbrani Zvornika od austrijske vojske istakao se Derviš-beg Fidahić, vjerojatno Ahmed-begov brat. Smatra se da je zasluga kapetana Fidahića to što je u Zvorniku vladala vojna disciplina i svaki red. Cf. E.Pelidija, *op. cit.*, pp. 199, 225-226. A 1737. godine u bojevima kod Stare Ostrovice i pod Banjalukom proslavio se bivši zbornički kapetan Mehmed-beg Fidahić, vjerojatno sin ili Ahmed-bega ili Derviš-bega Fidahića. Za svoje zasluge u ratu 1737-1739. godine imenovan je beglerbegom i dobio je časni naslov gazi. Umro je kao zbornički sandžakbeg 1747. godine. Cf. dr Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*², s.v. *Mehmed-paša (Gazi)*, in: Idem, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*², Sarajevo 1986.

godine, sa kulturnom preorijentacijom Bošnjaka, stvorena je slika o književnosti i pismenosti toga svijeta na orijentalnim jezicima kao o nečemu što je bila stvar uskih ulemanskih krugova. Prema tom općeraširenom ubjedenju, poznavanje arapskog, turskog (osmanskog) i perzijskog jezika ne samo da nije bilo rašireno među seljaštvom, nego i među građanstvom koje nije spadalo u ulemu te begovatom. Činjenica je da je u globali tako bilo počevši od 1900. godine, ali ranije stanje je sasvim drugačije izgledalo. Ostavinski dokumenti, kako pojedinačni, tako i oni zavedeni u sidžile-kadijske protokole, svjedoče da su brojni begovi, trgovci i zanatlije, osobito u XVIII i XIX stoljeću, posjedovali biblioteke. One su se obično, pored Kur'ana i raznih zbirki dova (molitvi), sastojale od, prosječno 50 do 150 knjiga iz šerijatskog prava, teologije, misticizma, lijepe književnosti, historije, medicine, okultizma. Velike i dragocjene biblioteke među begovskim porodicama imali su potomci Dervišpaše Teskeredžića te travnički bezi Hasanpašići i Ibrahimpašići⁵⁸, Sarajlije Fadilpašići-Šerifije⁵⁹, Dženetići⁶⁰, Đuve⁶¹, banjalučki begovi Džinići⁶², nevesinjski Redžepašići-Bašagići⁶³ itd. Ako ostavimo po strani pisce-ljude koji su pripadali osmanskom upravnom aparatu i devširmom su dospjeli u Saraj i tamo su odgojeni, te se može pretpostaviti da je na njih presudno djelovala kulturna atmosfera dvora, susrećemo se sa više imena begova rođenih, odraslih u Bosni te školovanih na njenom tlu koji su pisali na orijentalnim jezicima, najčešće na osmanskom. Takvi su bili Muhamed-beg Čengić (umro 1549. godine), Dervišpašazade Ahmed-beg Sabuhi, Malkočzade Ahmed-beg, Sulejmanbegzade Ali-beg (živjeli u prvoj polovini XVII stoljeća), Husein-beg Alajbegović Miri (umro 1681. ili 1691), Užičanin i smederevski alajbeg Alipašazade Ali-beg Vusleti (umro iza 1685), Osman-beg Ljubović Hilmi (XVII stoljeće), Mustafa-beg Atlagić Safi (umro 1740), izvjesni sin Begzadića (*Begzāde oġlı*) koji je opjevao opsadu i odbranu Zvornika 1717. godine, Zejnil-beg Čengić Kudsi (bio je živ 1776), već spomenuti Fadilpaša Šerifija, njegov sin Omer Nurudin-beg Fadilpašić-Šerifija (umro 1911).⁶⁴ Dakle, pjesnik Fiddai-beg nije usamljena pojava u bosanskoj kulturnoj povijesti. Time je, posrednim argumentima, ojačana naša pretpostavka o njegovu identitetu.

58 H. Kreševljaković i Derviš M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464-1878*, Travnik 1961, p. 91. Autori spominju da su potomci Dervišpaše Teskeredžića u svojoj kući u Travniku, među ostalim rukopisima, posjedovali prekrasan primjerak Firdusijeve *Šahname* što ga je divnim talikom prepisao, datirao, potpisao i ličnim pečatom označio pjesnik Mostarac Dervišpaša, sin Bajezid-agin (umro 1603). Cf. Idem. *op. cit.*, loc. cit.

59 Neki od rukopisa koji su bili u njihovom posjedu čuvaju se danas u Orijentalnom institutu i Istorijskom arhivu Sarajeva.

60 Danas se njihova zbirka rukopisa čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Cf. F. Nametak, *Važniji legati u rukopisnom fondu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, Anali GHB, knj. XIII-XIV, Sarajevo 1987, p. 11.

61 Zemaljski muzej je od Mustaj-bega Đuve otkupio 453 rukopisa koji se danas čuvaju u Orijentalnom institutu. Cf. Salih Trako i Lejla Gazić, *Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu*, POF XXV/1975, Sarajevo 1976, p. 15.

62 Njihova zbirka je pohranjena u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Cf. F. Nametak, *Važniji legati...*, p. 11.

63 Pored toga što je sistematski nabavljao rukopise za svoju zbirku, Bašagić je naslijedio i porodične rukopise.

64 O njima cf. F. Nametak, *Pregled...*, na više mjesta. Tu je navedena i starija literatura.

IV

Ova ukornica (tevbihnama) napisana je na osmanskome jeziku u dvadeset i pet bejtova (distiha) odnosno pedeset misri ili stihova. Metar je kvantitativni, ali ga pobliže nismo mogli odrediti. Svaka četiri bejta čine jednu stancu u kojoj se rimuje osam misri. Prijelaznu kadencu predstavlja jedan bejt koji ima novu rimu. A rima sljedeće stance je posve drugačija u odnosu na prethodnu kadencu i stancu. To bi se shematski moglo ovako prikazati:

$$4 X_a^a + b + 4 X_c^c + d + 4 X_e^e + f + 4 X_g^g + h + 4 X_i^i + j$$

Kako se radi o satiričnoj i epskoj pjesmi, pisac nije previše upotrebljavao sve one komplicirane stilske figure, karakteristične za erotsko-mističku divansku osmansku poeziju. Iako se često koristio perzijskim izafetom, samo je jedanput upotrijebio poredbeni izafet (*izāfet-i tešbīhī*).⁶⁵ Ta figura je upotrijebljena u slici *‘adüvv-i xāksār* - bijedni neprijatelj, bukv. neprijatelj sitan poput zemljane prašine. Ostale izafetske konstrukcije, veoma česte inače, semantički pripadaju jednostavnom izafetu koji izražava jedino odnos dvije imenice. Najčešća poredbena konstrukcija je jednostavno poređenje (*tešbīh*), obično izražena imenicom i postpozicijom *gibi* te imenicom i kvantitativnim izrazom *deñlü*. (Npr. *zen gibi* - poput žena, *zerre deñlü* - ni koliko zrnca jedno). Jedanput je upotrijebljena perzijska poredbena čestica *veš*.⁶⁶ (*Kūhveš* - poput brijega, brda, planine.)

Amfibologija ili *thām* je stilska figura u kojoj se pjesnik poigrava sa dvoznačnošću ili višeznačnošću riječi.⁶⁷ U prvoj misri drugog bejta koja glasi *Šāh Gāzī kūhveš qalb ičre tutmušdi qarār* pjesnik se poigrava sa značenjima imenice *qalb* koja prvenstveno znači srce, ali i središte,⁶⁸ i složenog glagola *qarār tutmaq* koji može značiti zauzeti mjesto, učvrstiti se na nekom mjestu, ali i donijeti odluku.⁶⁹ Zato smo kao prijevod navedene prve misre drugog bejta predložili dva rješenja.⁷⁰ Pored takve vrste dvoznačnosti gdje se radi o paralelnim nezavisnim značenjima, postoje figure kod kojih pjesnik računa sa gradacijom značenjâ i analogijskim poređenjem odnosno raznim podvrstama metafore. U takve figure spadaju *isti‘āre* ili trop i *mecāz-i mürsel* ili *kināye* kojim se terminima označavaju antičke i zapadne stilske figure sinegdoha i metonimija, koje islamska poetika i retorika ne razdvaja.⁷¹ Primjer *mecāz-i mürsela* u ovoj pjesmi je sintagma *Gāzanfer-i zeman* - junak ili lav svoga do-

65 O njemu kao o stilskoj figuri u "turkijskim" književnostima cf. Alessio Bombaci, *The Turkic Literatures. Introductory Notes on the History and Style*, p. XXXII, in: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden 1965.

66 Cf. Sāmī Bey, *Qāmūs-i Türkī*, s.v. *veš*.

67 O amfibologiji cf. A. Bombaci, *op. cit.*, p. XXXVI.

68 Cf. Sāmī Bey, *op. cit.*, s.v. *qalb*.

69 Cf. *New Redhouse...*, s.v. *qarār* i *tutmaq*.

70 Cf. bilj. 33.

71 Cf. A. Bombaci, *op. cit.*, p. XXXI.

ba, Gazanfer svoga doba, Ali svoga doba. U toj slici je ostvarena trostruka postupna gradacija. Svako sljedeće značenje izvodi se iz prethodnog. Druga misra četvrtog bejta *zen gibi nezkeb giyüb bašina olduq xarsüvār* (poput žena duvakom smo glave pokrili i magarce pojahali) sadrži stilsku figuru zvanu *telmîh* - aluzija ili *ta'riž* - aluzivni govor.⁷² Pjesniku u tvorenju satirične slike nije dosta da kaže da su se ti nekadašnji junaci pokrili duvacima kao žene, nego veli i da su magarce pojahali. Na taj način su, kako smo već objasnili,⁷³ kažnjavane i ruglu izvrgavane prostitutke. Pjesnik aludira na to da se oni u bici nisu ponijeli kao kakvegod žene, nego baš kao prostitutke. Odnosno, oni su iznevjerili sultana. Način na koji je Fidai-beg to izrazio je veoma uspjeta indirektna aludivna slika, koja traži naknadno tumačenje. A upravo te osobine: višeznačnost i prividna nejasnost, aludivnost, su zakon islamske i osmanske poetike. Prema tom zakonu, uvijek je bolje nešto reći indirektno nego direktno. Antiteza odnosno *tažadd* ili *ḫibāq*⁷⁴ data je u svom transformiranom obliku (paralelizam) u sintagmi *baš virüb baš alur iken-i* da glave daju i da ih uzimaju. Uvođenje izrazâ, poslovice i mudrih izreka ili *irsâl-i meşel*⁷⁵ nalazimo u drugoj misri trećeg bejta u izreci *qusquna quvvet* - kuskunu snagu daj. Pored te figure, tu je upotrijebljena i alegorija jer ovaj izraz, u stvari, znači pobjeći.⁷⁶ Za upotrebu sinonima ili *ḫašv*⁷⁷ Bombaci kaže da je to stilsko sredstvo mnogo češće u prozi, osobito rimovanoj (*sec*). Očito je da on misli na erotsko-mističku poeziju u koju ne spada Fidai-begova pjesma. Sinonimi su relativno česti u njegovoj pjesmi: *nāmūs u ʿār* (obraz i stid), *baš u cān* (glava i život), *māl u menāl* (imetak i tečevina), *ḫarb u ceng* (rat i boj), *ceng u maʿreke* (boj i bitka).

Islamski retoričari, kao i antički, nisu razlikovali sinonim i pleonazam⁷⁸ tako da među ovim sinonimima nalazimo prave sinonime (*nāmūs u ʿār*, *baš u cān*) i pleonastičke sinonime (*māl u menāl*, *ceng u maʿreke*, *ḫarb u ceng*). Ovo pjesničko poigravanje sa riječima sličnog ili istog značenja moglo je imati beskraje kombinacije. Pjesnici su se podjednako koristili osmanskim, perzijskim i prebogatom arapskim leksičkim fondom. Zaista je teško u prijevodu prenijeti prefinjene nijanse pojedinih riječi. Sinonimnim konstrukcijama bliska je i upotreba riječi koje su u određenoj semantičkoj vezi, ali nisu sinonimi niti pleonastične figure. U ovoj pjesmi takvi su sljedeći izrazi: *top u tüfenk* (top i puška), *şām u seḫer* (noć i zora), *deşt u şahrā* (pustara i polje), *āb u nān* (voda i kruh), *manşib u ḫīmār* (zvanje i timar), *dirlik u ḫīmār* (dirlik i timar). Svi oni u bejtovima, u funkciji pjesničkog jezika, tvore složene poetske slike.

72 Cf. A. Bombaci, *op. cit.*, p. XXXVIII.

73 Cf. bilj. 36.

74 Cf. A. Bombaci, *op. cit.*, p. XXXVIII.

75 Cf. Idem, *op. cit.*, p. XXXIX.

76 Cf. bilj. 34.

77 Cf. A. Bombaci, *op. cit.*, p. XXXVIII.

78 Idem, *op. cit.*, loc. cit.

Budući da je ova pjesma satirična i autosatirična, izražajnosti njenoga pjesničkog jezika doprinose, pored analiziranih poetskih figura, i direktni satirični iskazi. U njima je pjesnik pokazao zavidnu invenciju i duhovitost. Takvi su iskazi: mi se kukavički ponijesmo, poput žena utekosmo; ni koliko zrnce jedno ne pazismo na obraz i stid; tako Vam Allaha, od sada nas ne zovite muškarcima, ženama nas zovite/ne zovite nas drugim imenom, bjeguncima nas zovite; a sad Ti dođi i uporedi brzinu topota našeg dok smo bježali; crna obraza, o revni smo u teškoj nevaljalštini/od glave do pete mi smo pravi izdajnici; pred isukanim mačem nastaje naša kuknjava/ako ugledamo nevjernika mi se iz temelja izgubimo; premda je za junake dati glavu ustrajnost u časti/ako je Vama baš lahko dati glavu, nama je teško; naša srca su na oprezu u bojazni i grozi od topova i pušaka/koliko god da su nas savjetovali, nije koristilo; neka nas i krmcima nazovu za našu nepostojanost.

Žanrovski gledano, za Fidai-begovu pjesmu se ne može izričito reći da pripada samo jednoj poetskoj vrsti. Ipak, ona je prije svega tevbihnama (ukornica)⁷⁹ i time spada u satiričku poeziju.⁸⁰ Takva poezija je vrlo rijetka u književnoj baštini Bošnjaka na orijentalnim jezicima.⁸¹ Međutim, ono što izdvaja Fidai-begovu pjesmu i čini je rijetkom i u kontekstu cjelokupne osmanske poezije i književnosti u najširem smislu te riječi je njen autosatirični i samokritički ton. Fidai-beg ne bira riječi kada osuđuje svoj postupak i postupak svojih drugova. Ta samokritičnost se nadovezuje na kritičnost prema društvu koja se kao legitimna tema u osmanskoj poeziji javlja od kraja XVI stoljeća. Njen blistavi početak je jedan terdži-bend Mustafe Alija iz Galipolja, napisan oko 1581-1582, koji predstavlja bespoštednu vivesekciju malformacija u koje je osmansko društvo zapalo poslije smrti Sulejmana Veličanstvenog.⁸² Anonimni pjesnik Sarajlija spjevao je 1647. godine četverojezičnu pjesmu (arapski, perzijski, osmanski i "bosanski" odnosno srpskohrvatski jezik) o zulumima bosanskog valije Tekeli Mustafa-paše.⁸³ Fidai-begova kritika nije formalna i apstraktna. On, bez dlake na jeziku, is-

79 Tevbihnama (ukornica) postoji i kao podvrsta u osmanskoj diplomaciji. To može biti u sultanovo ime napisan ferman odnosno hükm-i šerif ili zvanično sultanovo vlastoručno pismo (*Xaṭṭ-i Hümnāyîn*) ili pak bujuruldija ili pismo vezira te pokrajinskog namjesnika. Glavna odlika tih dokumenata i ono što ih čini posebnom podvrstom je da u njima adresant kori adresa za neke njegove postupke i upozorava da on tako ubuduće neće moći postupati. U protivnom, prema njemu će biti primijenjene određene sankcije. Sadržaj jedne bujuruldije-ukornice bosanskog namjesnika Hekimoglu Ali-paše od 22. XI 1735. rezimiran je u A. Handžić, *op. cit.*, 147, n. 63.

80 O satiričkoj poeziji u "turkijskim" književnostima islamske tradicije cf. A. Bombaci, *op. cit.*, p. LX.

81 Pored Fidai-begove ukornice-rugalice, poznate su Muhlisijeva (kraj XVII - prva polovina XVIII stoljeća) pjesma u kojoj ruglu izvrgava sarajevskog mullu Brusevi Muminzade Ahmed Hasib-efendiju i kadijski red uopće, te kasida-satirični odgovor poznatom pjesniku Zijāpaši koju je napisao Fadil-paša Šerifija. Cf. F. Nametak, *Pregled...*, p. 34.

82 Cf. A. Tietze, *The Poet as Critique of Society. A 16-Century Ottoman Poem*, Turcica IX/1, Paris-Strasbourg 1977, pp. 120-160; Idem, *Postscript to Turcica IX/1*, p. 120 ff., Turcica XI, 1979, pp. 205-209.

83 Cf. O. Mušić, *Anonimni pjesnik Sarajlija o stanju u Bosni 1057/1647. godine*, Radovi Filozofskog fakulteta, I, Sarajevo 1963, pp. 349-355. Tekeli Mustafa-paša bio je bosanski namjesnik 1647-48. Cf. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kraika uputa...*, pp. 72-73, 179.

tiče da je osnovni uzrok poraza bijeg spahija sa bojnog polja. On ne preza ni od toga da imenuje glavne aktere bijega među Bošnjacima. To su izvjesni Husejn-aga, Balukčizade i Pijale-ćehaja. Kao zastupnik starih, sulejmanovskih ideala Fidai-beg lijev vidu u tome da Porta sve bjegunce, uključujući i njega, kazni oduzimanjem timarâ. Za pjesnika nema sumnje u politiku sultana Mustafe II. On bi pobijedio da ga njegova odabrana vojska nije iznevjerila. Interesantno bi bilo usporediti Fidai-begovu pjesmu sa literaturom tzv. knjiga savjeta i ogleđala za vladare i prinčeve te sa njihovim viđenjem krize klasičnog osmanskog društva. Još je Hasan Kafi Pruščak krajem XVI stoljeća u svojoj poslanici *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* kao jedan od glavnih uzroka osmanskih nedaća u Dugom ratu (1593-1606) sa Austrijom izdvojio izbjegavanje spahija da vrše vojnu obavezu. On je smatrao da bosanske spahije u tome prednjače.^{83a} Poezija koja kritički opservira društvo bila je popularna i u bosanskoj alhamijado književnosti, a svakako je nastala i pod utjecajem književnosti na osmanskome jeziku. Fidai-begova pjesma ima i izrazite crte autobiografskog kazivanja.⁸⁴ Kod Fidai-bega se još uvijek ne može govoriti o samostalnoj autobiografiji, nego o autobiografskim ekskursima. On redovito govori u prvom licu množine, u ime svih odbjeglih spahija i vojnika. A nikada to ne čini u prvom licu jednine, što je odlika prave autobiografije. Unatoč tome, njegova pjesma je značajan prinos malom korpusu autobiografija i autobiografskih ekskurza u književnoj baštini Bošnjaka na orijentalnim jezicima.⁸⁵ Fidai-begovo, ipak dobrim dijelom i autobiografsko,

83a Hasan Kafija Pruščak, *Izabrana djela*, Sarajevo 1983, pp. 93-94, 104-105, 108.

84 O osmanskome autobiografiji briljantnu studiju koja predstavlja prolegomenu za buduća istraživanja napisao je Cemal Kafadar. Cf. C. Kafadar, *Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature*, Studia Islamica LXIX, Paris MCMLXXXIX, pp. 121-150.

85 Oko 1644. godine napisao je u formi mesnevije u 354 stiha svoju autobiografiju, van Bosne, Varvari Ali-paša, Bošnjak iz sela Varvare u okolini Prozora. Cf. Marija Đukanović, *Rimovana autobiografija Varvari Ali-paše*, Beograd 1967. Prvu pravu autobiografiju (*serencâm*), i to stihovanu, nastalu na tlu Bosne napisao je, dvadesetih godina XVIII stoljeća, Mostarac Huremi. Cf. L. Gazić, *Autobiografija u stihu mostarskog pjesnika Huremija*, POF XX-XXI/1970-71, Sarajevo 1974, pp. 205-211. Ali se autobiografski ekskursi susreću još od XVI stoljeća. Hasan Kafi Pruščak je djelo *Niz učenjaka...* završio svojim životopisom. Cf. Hasan Kafija Pruščak, *Izabrana djela*, Sarajevo 1983, pp. 150-154. Slijedeći Kafadarovu klasifikaciju, Hadžinesimovićeve memoare bismo mogli svrstati u podgrupu uspomena iz zarobljeništva među kršćanima. Cf. C. Kafadar, *op. cit.*, pp. 131-133. O Hadžinesimoviću cf. M. Tajib Okić, *Jedan zaboravljeni istoričar XVIII veka (Ahmed Hadžinesimović iz Prusca)*, Gajret-kalendar za 1939., Sarajevo 1938, pp. 159-191; H. Šabanović, *Književnost...*, pp. 501-516; F. Nametak i Lamija Hadžiosmanović, *Kronika Ahmeda Hadžinesimovića iz Prusca*, POF 38/1988, Sarajevo 1989, pp. 125-153. Bašeskijin Ljetopis spada u najrjeđu i najdragocjeniju grupu narativa u prvom licu na osmanskome jeziku. To je neka vrsta dnevnika i vrlo mu je slično djelo *Şoḫbetnâme* koje predstavlja dnevnik istanbulskog šejha Seyyida Ḥasana (1620-1688) koji je on vodio od 27. avgusta 1661. do 13. jula 1665. godine. Cf. C. Kafadar, *op. cit.*, na više mjesta. Djela kroničara Ibrāhīma Pečevija, Müveqqita, Kadića sadrže, također, autobiografske pasaze, dok se po međzmuama i na marginama rukopisa mogu naći oduži zapisi autobiografske naravi. Na francuski je prevedena i komentirana autobiografska bilješka nekog Bošnjaka rođenog u XVII stoljeću u tvrđavi Sombor, u vilajetu Eger, odnosno u nekadašnjoj Undurovinu. On u toj bilješci opisuje svoje školovanje i svoje selidbe. Cf. Georges Vajda, Annie Berthier, Yvette Souvan, *Une note autobiographique d'un fonctionnaire ottoman natif d'Hongrie*, Turcica XI, Louvain-Paris-Strasbourg 1979, pp. 217-218. O njemu još cf. G. Vajda, *La Bibliothèque de poche d'un lettré ottoman de Hongrie*, Acta Orientalia Hungarica III, Budapest 1954, pp. 103-106.

kazivanje ima svoju duhovnu i psihološku podlogu. Veliki arabista Franz Rosenthal pokazao je da je cvijetno razdoblje klasične arapske autobiografije vrijeme križarskih ratova. Subjektivno osjećanje nesigurnosti i predosjećanje propasti koje je vladalo među Arapima toga doba, klasične islamske postavke o prolaznosti ovoga svijeta i o tome da je sve po Allahu predodređeno, proizveli su želju da se barem pisanom riječju spasi nešto od negdašnje slasti i ljepote ovozemaljskog bivanja, ali i da se ukaže na ovozemaljske povode zbog kojih Allah tako okrutno kažnjava muslimane.⁸⁶ Cemal Kafadar je utvrdio da se, analogno arapskom slučaju, u osmanskoj književnosti razne vrste autobiografskih narativa javljaju od sedamdesetih godina XVI stoljeća. Dakle, sa počecima opadanja Carstva. I u njima je prisutna želja autorâ da prvo sebi, pa zatim i svome potomstvu i čitateljstvu, ukažu na povode osmanskih poraza i otkriju uzroke osmanskog opadanja. U takvom kontekstu treba gledati i pojavu ove pjesme. Pjesnika se očito duboko kosnuo osmanski poraz, njegovo držanje i držanje njegovih saboraca u bici kod Sente. Sigurno je da je i Eugenova pohara Sarajeva i Bosne u oktobru 1697. godine za njega bila očit znak Allahove rasrdenosti nad Bošnjacima i Osmanlijama uopće, usljed njihovog kukavičkog držanja. Ovaj pokušaj deskripcije žanrovske polivalentnosti ove pjesme, zaključili bismo tvrdnjom da Fidai-begova pjesma spada i u divansku epsku poeziju koja pjeva o ratovima.⁸⁷

Po svome jeziku sa dosta arapskih i perzijskih riječi, stilskim figurama i kvantitativnom metru pjesma spada u divansku poeziju. S obzirom na historiju stila, ona predstavlja jedan od najstarijih primjera pjesničke škole *mahallilešme* (pojednostavljivanje pjesničkog jezika i smještanje poetskih sižea u lokalni kolorit)⁸⁸ u stvaralaštvu Bošnjaka na osmanskome jeziku. Dugo je u našoj orijentalistici vladao jedan interpretativni stereotip, koji je samo refleksi toga stereotipa u evropskoj orijentalistici XIX i XX stoljeća. Prema tome stereotipu, osmanska kultura i književna historija odvijala se u znaku nepomirljive suprotnosti dvorske (visokoumne, islamski pravovjerne, kozmopolitske, prefinjene, artificijelne, masama nepristupačne, opterećene nerazumljivim jezikom punim tuđica) književnosti i kulture te narodne (folklorne, heterodoksne i bliske pučkom praznovjerju, prirodne, jezički čiste i jednostavne, značajne za očuvanje turskog narodnog duha) književnosti odnosno kulture.⁸⁹ Vrijeme je da se takav interpretativni stereotip napusti. Pjesma koju objavljujemo, kao i drugi osmanski tekstovi, pokazuje da pored dvorske i narodne kulture treba računati i sa trećim kulturnim modelom. To je osmanska gradska kultura. Njeni nosioci su bili predstavnici nižeg činovništva, vojnici, srednja ulema i derviši, trgovci i zanatlije Istanbula koji se

86 Cf. F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, p. 175. O arapskoj autobiografiji usporedi sjajnu, i danas neprevazidenu, ranu Rosenthalovu studiju. Cf. F. Rosenthal, *Die arabische Autobiographie*, *Studia Arabica* I (Analecta Orientalia 14), Roma 1937, pp. 1-40.

87 Takvu poeziju treba razlikovati od destanâ (epskih pjesama) turske narodne i tzv. ašičke književnosti. O divanskoj epici cf. A. Bombaci, *op. cit.*, pp. LIX-LXII. O folklornoj epici i ašičkom destanu cf. Pertev Naili Boratav, *Philologiae...*, pp. 11-44, 129-147.

88 O historiji stila u osmanskoj poeziji cf. A. Bombaci, *op. cit.*, pp. XLI-XLIV.

89 Cf. C. Kafadar, *op. cit.*, p. 121.

nikada nisu mogli probiti na listu odabranih dvorskih ljudi niti se školovati u Saraju. Pored ovog istanbulskog miljea, među reprezentente osmanske gradske kulture spadalo je stanovništvo brojnih osmanskih gradova u provinciji, određenije rečeno ulema, vojno i civilno srednje i niže činovništvo, zatim lokalna vojna i zemljoposjednička aristokracija te izvjesan broj sitnijih zemljoposjednika (spahije i age). Za sve njih je karakteristično da se nisu školovali, ako su se uopće školovali poslije mekteba, u odabranim istanbulskim naučnim zavodima. No, školovani u provinciji ili u medresama nižeg ranga nekih velikih gradova (Istanbul, Jedrene, Brusa, Solun itd.), oni su, pored osmanskog, manje ili više poznavali islamske discipline (najčešće pravo i teologiju), osmansku književnost i historiografiju te u manjoj mjeri arapsku i perzijsku književnost. Književna djela nastala u tom krugu prepoznaju se po jednostavnijem jeziku, okrenutosti historiji i dnevnim događajima nasuprot apstraktne erotsko-mističke poezije gajene u dvorskim krugovima i među intelektualnom elitom. Predstavnici opisanoga kulturnog modela koji su živjeli u provinciji u svojim književnim djelima često su zastupali interese i izražavali mišljenja i stavove pojedinih krugova iz svoga zavičaja, što predstavlja začetke neke vrste lokalpatriotizma. Takva gradska kultura bliska je dvorskoj po tome što su djela iz njenog kruga pisana na jeziku njegovanijem od jezika narodne osmanske književnosti i zato što su njeni pisci nastojali da pokažu kako su upućeni u kompliciranija pitanja islamskih nauka (pravo, teologija, historija, retorika i gramatika). S druge strane, narodnoj kulturi ovu književnost približava bliskost njenih pisaca tasavvufu i to onom narodskom, nerijetka naivnost u zaključivanju i predanost naučnim paradisciplinama (okultizam u svim formama, teurgijska medicina, itd.). Sve u svemu, ova kultura je izraz duha osmanskog čovjeka, evropskim socio-političkim žargonom rečeno, srednje i niže srednje klase. U skladu sa iznesenim, Fidai-begova pjesma je tipičan izdanak provincijske gradske kulture u osmanskoj Bosni.

V

Osobine arapskog, perzijskog i osmanskog jezika u djelima što su ih Bošnjaci napisali još nisu bile predmet detaljnijih filoloških analiza. Izuzetak predstavlja sumaran ali pouzdan osvrt na osmanski jezik pjesnika iz druge polovine XVII stoljeća Hasana Kaimi-babe u monografiji Jasne Šamić o tome piscu.⁹⁰ Suvišno je naglašavati da su istraživanja jezičkih osobina djela Bošnjaka koji su stvarali na orijentalnim jezicima veoma potrebna. A sigurno je da bi rezultati tih istraživanja doprinijeli poznavanju te književnosti uopće.

I mi ćemo se, ukratko, osvrnuti na Fidai-begov osmanski jezik. Što se fonetskih osobina tiče, smatramo da pjesnikov jezik još uvijek, barem u grafiji, reflektira stariju fazu razvoja vokalne harmonije u osmanskom jeziku. To nam najplastičnije ilustrira nastavak za prvo lice množine određenog perfekta. On i u riječima sa mekanom osnovom glasi *-duq* (eyleduq, gelduq, göčürduq). Samo u jednom slučaju nalazimo mekanu varijantu toga nastavka

90 J. Šamić, *Divan de Kā'imī. Vie et oeuvre d'un poète bosniaque du XVIIe siècle*, Paris 1986, pp. 198-208.

(gördükki). Nastavak za prvo lice množine određenog perfekta u varijanti -duq i za riječi sa tvrdom i za riječi sa mekanom osnovom je odlika zapadnorumelijskih osmanskih govora. On je i odlika bosanskog dijalekta osmanskog jezika (Bosna lehčesi), kao jednog od zapadnorumelijskih govora.⁹¹ Karakterističan za zapadnorumelijske govore je i jednovarijantni sufiks -lıq koji dolazi i na riječi tvrde i na riječi mekane osnove (muħanneşlıq).⁹²

Najučestalije glagolsko vrijeme u jeziku ove pjesme je određeni perfekt na -di. Evidentirali smo 21 oblik toga vremena. Najčešće je to prvo lice množine, a zatim treće lice jednine. Ovaj glagolski oblik, pored osnovnog perfekatskog značenja, može imati i značenje aorista, osobito u raznim tekstovima kroničarskog i književnog karaktera. Imperativ je zastupljen sa 12 oblika. Većinom je to drugo lice jednine. Gerundiv-konverb na -üb/-ub javlja se 6 puta. I to uvijek u semantici određenog perfekta na -di. Gerundiv na -iken nalazimo četiri puta u kombinaciji sa participom nepravog prezenta na -r. Po jedanput se javljaju neodređeni perfekt na -miş i to treće lice jednine (edinmişdir) i obični pluskvamperfekt (tutmışdı). Šest oblika možemo svrstati u kondicional i to u realni kondicional. Dva pripadaju klasičnom realnom kondicionalu gdje na particip nepravog prezenta na -r dolazi kondicionalni sufiks -se/-sa. U četiri oblika kondicionalni sufiks -se/-sa dodat je na infinitivnu osnovu. U današnjem turskom jeziku tako se pravi irealni kondicional, dok se u osmanskom i na taj način mogao izražavati realni kondicional.⁹³ Optativ, i to prvo lice množine, jedanput je upotrijebljen u Fidai-begovoj pjesmi. Nepravi prezent na -r susrećemo tri puta. Dva puta je to treće lice jednine, i to u osnovnoj semantici širokog prezenta, dok jedanput u prvom licu množine ovaj glagolski oblik ima značenje budućega vremena (dirüz - reći ćemo). Osmanski infinitiv javlja se četiri puta i to u čisto imeničkoj varijanti (qaçmaq - bijeg). Ta riječ je jedanput u *casus rectusu*, jedanput u akuzativu i dva puta u lokativu. I gerundiv na -meden/-madan susreće se jedanput (durmadan). Lepezi specifičnosti glagolskih oblika u osmanskom jeziku ove pjesme doprinosi i varijanta urmaq odnosno urmasun što predstavlja arhaičniju i provincijalnu inačicu oblika vurmaq.

91 Nastavak prvog lica množine određenog perfekta u varijanti -duq u riječima mekane osnove slušao sam u osmanskom govoru šejha Fejzullah-efendije Hadžibajrića (1913-1990) koji je bio jedan od posljednjih ljudi koji su znali taj čaršijski osmanski govor. O tome govoru cf. Julius Nemeth, *Die Türkische Sprache in Bosnien*, in: Idem, *Die türkische Sprache in Ungarn im Siebzehnten Jahrhundert*, Amsterdam 1970, pp. 113-129; Mefküre Mollova, *Syntaxe de l'ancien turc en Bosnie*, POF 37/1987, Sarajevo 1988, pp. 9-72. Za problematiku ovoga govora vrlo značajne dubrovačke latiničke transkripcije starih osmanskih ljubavnih i šaljivih pjesama objavio je orijentalista Derviš M. Korkut. Cf. D. Korkut, *Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.*, POF VIII-IX/1958-9, Sarajevo 1960, pp. 37-63.

92 Cf. Milan Adamović, *Razvitak vokalizma kod nekih osmanskih sufiksa*, POF XXII-XXIII/1972-73, Sarajevo 1976, pp. 284-292.

93 Cf. Nedim Filipović, *Kurs iz gramatike turskog jezika*, predavanja 1980-1984, bilješke Snježane Buzov i Nenada Filipovića (rukopis), pp. 15-20. Ovaj sjajni kurs bilo bi prijeko potrebno objaviti jer on predstavlja vrhunac filološkog i lingvističkog pronikuća u turski jezik ovog velikog naučnika. To je jedan od najblistavijih umnih rezultata sarajevske osmanističke škole. Također bi bilo poželjno objavljivanje ovoga kursa i usljed činjenice da u novije vrijeme neki znanstveni radnici kao svoja vlastita otkrića i ideje plasiraju ono što je Nedim Filipović tako nesebično poklanjao studentima tokom svojih neponovljivih predavanja.

Što se leksike tiče, ova pjesma ni po čemu ne odudara od većine pjesama osmanske divanske književnosti. Glagoli te postpozicije su osmanske odnosno turske riječi, a imenice su perzijske i arapske lekseme. Vrlo je čest perzijski izafet.

Moglo bi se reći da leksika ove pjesme određuje njenu pripadnost visokoosmanskom jeziku,⁹⁴ da je, s obzirom na izvjesnu jednostavnost, njena sintaksa bliska vulgarnoosmanskom onako kako ga definira Erich Prokosch,⁹⁵ a da neke njene fonetske odlike ukazuju na reflekske bosanskog dijalekta osmanskog jezika (*Bosna lehčesi*) kao jednog od negdašnjih zapadnorumelijskih osmanskih govora.

VI

I na kraju, željeli bismo rezimirati rezultate naših istraživanja Fidai-begove satirične ukornice o držanju bosanskih spahija i vojske u bici kod Sente 1697. godine.

1. Fidai-begova pjesma je značajan historijski izvor o tom događaju. Ona posredno potvrđuje da su tvrdnje dubrovačkog poklisara na Porti, Luke Barke, o tome da se u bici spasila *sva konjica* prihvatljive, ako ne posve tačne. Poznato je da su koncem XVII stoljeća kičma osmanskog spahijskog reda bile balkanske odnosno bosanske spahije. One su bile i glavina spahija u bici kod Sente.
2. Ova ukornica je sjajan izvor za historiju osmanskog i bosanskog spahijskog mentaliteta. U njoj je svojim preokupacijama i svjetonazorom progovorio čovjek osmanske provincijske srednje klase.
3. Ona je i jedinstven književni te značajan jezički spomenik. Ona pripada kategorijama satirične poezije i autobiografskog narativa koje su veoma rijetke u osmanskoj književnosti, a svojom autosatiričnom dimenzijom iznimna je u povijesti te književnosti. Što se jezičkih karakteristika tiče, pjesma nam svjedoči o specifičnostima osmanskog jezika obrazovanijih ljudi iz Bosne. U tom jeziku prepliću se osobine jezika divanske poezije, jednostavnijeg tzv. vulgarnoosmanskog te bosanskog dijalekta (*Bosna lehčesi*) osmanskog jezika.
4. Pretpostavili smo da je pjesnik Fidai-beg rodonačelnik kuće zvorničkih kapetana i sandžakbega Fidahića. Ukoliko je naša pretpostavka tačna, to predstavlja pomak u sagledavanju bosanskog kulturnog miljea u osmansko doba i osnažuje tezu da književnost na orijentalnim jezicima nije bila preokupacija uskog kruga uleme.

94 O tome cf. J. Németh, *Zur Kenntnis der Mischsprachen (das doppelte Sprachsystem des Osmanisch)*, Acta Linguistica Hungarica, III, 1-2, Budapest 1953, pp. 153-199; Herbert Jansky, *War das Hochosmanische eine archaisierende Sprache?*, WZKM 58, Wien 1962, pp. 134-164.

95 E. Prokosch, *Studien zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen*, Freiburg 1980.

DODATAK

ODLOMAK O BICI KOD SENTE IZ MEDŽMUE HUSEJN-EFENDIJE MUZAFERIJE

- Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Tārīx-i Enverī, IV(2), pp. 244-245. Pismo čitljiva rik'a.

- Prijevod in: Zejnil Fajić, *Fragmenti iz kronike hadži Husejn-efendije Muzaferije*, Anali GHB, knj. IV, Sarajevo 1976, pp. 37-38.

Objavljujemo kritičko izdanje osmanskog teksta i novi prijevod na bazi naše recenzije izvornika.

(p.244) *Sarāy Bosnalı Muzaferizāde Hüseyn Efendünün mecmū'asında: Qurb-i Temišvār'da vāqī' nehr-i Tise'de Sente nām maħalde Şulḡān Muştafā Xān māh-i Şaferūn yegirmibeşinci yevm-i çehārşenbede 1109 senesinde/ (p.245) islām 'askerinin inhizām-i 'aẓmīt vāqī' oldı. Orada şehīd olanlar bunlardur: Şadr-i a'azam Elmās Mehmed Pāşā, Kütāhiye vāltisi Mışıroğlı İbrāhīm Pāşā, Temišvār muħāfızı Büyük Ca'fer Pāşā, Ādāna vāltisi Fazlı Pāşā, yeñiçeri ağāsi Maħmūd Pāşā. Bunlar vüzerādur, 'aded 5.*

Mürmürān-i Diyārbekr İbrāhīm Pāşā, mürmürān-i Rumili Küçük Ca'fer Pāşā, mürmürān-i Zü-'l-qadriye Yünüs Pāşā, mürmürān Avlonya mutaşarrıfı Qaplān Pāşā, mürmürān Yanyeli Bekiāş Pāşā, Xüdvendigār mutaşarrıfı Mevlūd Pāşā, Tekye mutaşarrıfı Hasan Pāşā, sābiqā Şoqol vāltisi Süleymān Pāşā, Amāsyā mutaşarrıfı Maħmūd Pāşā, Quçuqoğlı Mehmed Pāşā, mürmürān Hüseyn Pāşā, Foçalı Ca'fer Pāşā, Istolçeli Mürtezā Pāşā. Bunlar iki tūğlıdur. 'Aded 13.

Sekbān t̄ā'ifesinün ağāsi Sarāy Bosnalı Fazlıllah Ağā, qul ketxüdāsı 'Abbās Ağā, zağarcıbaşı¹ Aħmed Ağā, muħızr ağāsi Muştafā Ağā, cebecıbaşı Maħmūd Ağā, topçıbaşı 'Alī Ağā. Bunlar sekbān ağālarıdur. 'Aded 6.

Anāđoli eyāleti'nden müratāyı, 'aded 12. Rümili eyāleti'nden müratāyı, 'aded 14. Eyālet-i Ādāna'dan, 'aded 4. Eyālet-i Diyārbekr'den müratāyı, 'aded 1. Ve otuz-dört çorbacı ve ... yeñiçeri t̄ā'ifesi ve sekbān ve Yürük t̄ā'ifesinden yegirmi biñden ziyāde şehīd olmuşdur.

PRIJEVOD

U medžmui Sarajlije Husejn-efendije Muzaferije [zapisano je]: Na rijeci Tisi koja se nalazi u blizini Temišvara na mjestu po imenu Senta u četvrtak dvadeset i petog mjeseca Safera 1109. godine (11. IX 1697) dogodio se veliki poraz islamske vojske sultana Mustafa-hana. Ovo su tamošnji šehiti²: veliki vezir³ Elmas Mehmed-paša, valija⁴ Kutahije Misirogli Ibrahim-paša,

1 U originalu: zāğracıbaşı.

2 Alternativni prijevod: junački poginuli mučenici. Prilikom prevodenja za svaki osmanski termin koristili smo se eventualnim turcizmom u srpskohrvatskom jeziku.

muhafiz⁵ Temišvara Džafer-paša Stariji, valija Adane Fazli-paša, janičarski aga Mahmud-paša. Oni su veziri, na broju ih je pet.

Mirmiran⁶ Dijarbekra Ibrahim-paša, mirmiran Rumelije Džafer-paša Mladi, mirmiran Zulkadrije Junus-paša, mirmiran mutesarif⁷ Avlonije Kaplan-paša, mirmiran Janijeli Bektaš-paša, mutesarif (vilajeta) Hudavendigar Mevlud-paša, mutesarif Tekje Hasan-paša, bivši valija Sokola Sulejman-paša, mutesarif Amasje Mahmud-paša, Kučukogli Mehmed-paša, mirmiran Hu-sejn-paša, Fočali⁸ Džafer-paša, Stočanin Murteza-paša. Oni su sa dva tuga. Na broju ih je trinaest.

Aga tajfe⁹ sekbana Sarajlija Fazlullah-aga, kolčehaja¹⁰ Abbas-aga, zagardžibaša¹¹ Ahmed-aga, muhziraga¹² Mustafa-aga, džebedžibaša¹³ Mahmud-aga, topčibaša¹⁴ Ali-aga. Ovo su age sekbana. Na broju ih je šest.

Miralaja iz ejaleta Anadolija, na broju ih je 12. Miralaja iz ejaleta Rumelija, na broju ih je 14. Iz ejaleta Adana, na broju ih je 4. Miralaja iz ejaleta Dijarbekr, na broju ih je 1. I trideset i četiri čorbadžije¹⁵ i... palo je kao šehiti više od dvadeset tisuća iz janičarske tajfe i tajfe sekbana¹⁶ i Juruka.¹⁷

3 Alternativni prijevod: sadrazam.

4 Alternativni prijevod: namjesnik, upravitelj.

5 Muhafiz je titula vojnih zapovjednika tvrdava na osmanskim krajištima koje su bile stub obrane Carstva. Taj položaj je sjedinjavao pored vojne i upravnu funkciju beglerbega odnosno sandžakbega. Npr. beogradski muhafiz je bio i smederevski sandžakbeg.

6 Sinonim riječi beglerbeg. Titula pokrajinskog namjesnika.

7 Pokrajinski namjesnik.

8 Nemoguće je utvrditi da li se radi o čovjeku iz Foče u Bosni ili iz istoimenog mjesta u Anadoliji.

9 Alternativni prijevod: vojni rod. Turcizam tajfa u značenju vojni rod te zanatlijska grupa (npr. zidarska tajfa) susreće se u srpskohrvatskom te makedonskom jeziku.

10 Titula zapovjednika nekog janičarskog buljuka.

11 Zapovjednik 64. buljuka janičara.

12 Zapovjednik pomoćnog vojnog roda muhzira. Osnovna dužnost muhzira bila je privođenje okrivljenih sudu i odvođenje osuđenih na izdržavanje kazne.

13 Zapovjednik oružara.

14 Starješina topčija.

15 Starješina jedne janičarske orte.

16 Sekbani ili sejmeni bili su dobrovoljački vojni odredi naoružani modernijim vatrenim oružjem nego janičari. Tokom XVII stoljeća oni su, osobito u Anadoliji, stupali u službu lokalnih paša i ajana. Od početka XVIII stoljeća oni se upisuju u provincijske janičarske deftere i čine glavninu janičara u Bosni i Rumeliji. Zato je veoma teško povući jasnu granicu između značenja izraza janičar, sekbani i sejmeni iz perspektive balkanske historije XVII-XIX stoljeća.

17 Turkmensko nomadsko pleme, dijelom naseljeno i u Rumeliji. Služili kao pomoćni vojni rod osmanske vojske.

BOŠNJACI U BICI KOD SENTE 1697. GODINE - VIĐENJE PJESNIKA FIDAI-BEGA

R e z i m e

U ovom radu objavljujemo kritičko izdanje, prijevod i historijske, književnohistorijske i filološke komentare ukornice (*tevbīxnāme*) koju je bosanski pjesnik Fidai-beg spjevao o držanju Bošnjaka u bici kod Sente 11.IX 1697. godine. I on je bio učesnik te bitke. Pjesma je zapisana u zborniku *Tārīx-i Enverī* Muhamed Enveri-efendije Kadića (Sarajevo 1855 - Sarajevo 1931), pohranjenom u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Istraživanja toga književnog spomenika dala su sljedeće rezultate:

1. Fidai-begova pjesma je značajan historijski izvor o bici kod Sente 11.IX 1697. godine. Ona posredno potvrđuje da su tvrđnje Luke Barke, dubrovačkog poklisara na Porti, o tome da se u bici spasila sva konjica prihvatljive, ako ne posve tačne.
2. Ova ukornica je sjajan izvor za historiju osmanskog i bosanskog spahijskog mentaliteta. U njoj je svojim preokupacijama i svjetonazorom progovorio čovjek osmanske provincijske srednje klase.
3. Ona je i jedinstven književni te značajan jezički spomenik. Ona pripada kategorijama satirične poezije i autobiografskog narativa koje su veoma rijetke u osmanskoj književnosti, a svojom autosatiričnom dimenzijom iznimna je u povijesti te književnosti. Što se jezičkih karakteristika tiče, pjesma nam svjedoči o specifičnostima osmanskog jezika obrazovanih ljudi iz Bosne. U tom jeziku prepliću se osobine jezika divanske poezije, jednostavnijeg tzv. vulgarnoosmanskog te bosanskog dijalekta (Bosna lehčesi) osmanskog jezika.
4. Pretpostavili smo da je pjesnik Fidai-beg rodonačelnik kuće zvorničkih kapetana i sandžakbega Fidahića. Ukoliko je naša pretpostavka tačna, to predstavlja pomak u sagledavanju bosanskog kulturnog miljea u osmansko doba i osnažuje tezu da književnost na orijentalnim jezicima nije bila preokupacija uskog kruga uleme.

THE BOSNIAKS IN THE BATTLE NEAR SENTA, 1697 - VIEW OF THE POET FIDAI-BEY

S u m m a r y

The present paper is the critical edition and translation, as well as the historical, literary-historical and philological commentary on the rebuking poem (*tevbīxnāma*) written by the Bosnian poet Fidai-bey and dedicated to the behaviour of the Bosniaks in the battle near Senta in September 11th, 1697. The poet himself participated in that battle. The poem was recorded in the collection *Tārīx-i Enverī* by Muhamed Enveri-effendi Kadić (Sarajevo 1855 - Sarajevo 1931). This Collection is now preserved in the Gazi Husrev-

bey's Library in Sarajevo. The researches in this document make the following facts evident:

1. Fidai-bey's poem is the important historical source concerning the battle near Senta in September 11th, 1697. It confirms indirectly that the assertions of Luka Barka, the envoy of Dubrovnik in the Porte, that the whole cavalry was saved in the battle, are acceptable, if not even completely correct.
2. This rebuking poem is the excellent source for the history of Ottoman and Bosnian *sipahiyan's* mentality. The preoccupations and views of a man belonging to the Ottoman provincial middle class speak through this poem.
3. It is also the unique literary and important linguistic document. It falls into the categories of satirical poetry and autobiographical narrative, which are very rare in Ottoman literature, while by its autosatirical dimension it is the exception in the history of that literature. As for the linguistic characteristics, this poem bears witness to the specific features of the Ottoman language spoken by the educated people from Bosnia. The language of the diwan poetry, simpler one, so called Vulgar Ottoman is here intertwined with the Bosnian dialect of the Ottoman language (Bosna lehčesi).
4. We made the hypothesis that the poet Fidai-bey was the founder of the dynasty of Zvornik's *kapudans* and *sancakbeys* Fidahić. If our assumption is correct, then it is the step ahead for understanding the cultural milieu of Bosnia in the Ottoman period, and it also goes in favour of the thesis that the literature in Oriental languages was not exclusively preoccupation of the ulema (scholars in theology).